

языка конфликта в соответствие с их функциями). При этом каждую из функций можно связать, с одной стороны, с реальными конфликтами, с другой – с лингвистически сконструированными конфликтами как подсистемами по отношению к реальным социальным конфликтам.

Следует также заметить, что в ходе анализа работы Л. Козера "Функции социальных конфликтов" высвечиваются особенности "продолжающихся интерпретаций", которые могут рассматриваться как "продолжающийся диалог". Когда Л. Козер писал работу "Функции социальных конфликтов", он интерпретировал основные идеи Г. Зиммеля, развивая их, когда мы интерпретируем идеи Л. Козера применительно к анализу проблем лингвистического конструирования социальных конфликтов, мы продолжаем этот ряд интерпретаций. Идея протяннувшись в историко-социологическом материале диалогов могла бы стать темой отдельного исследования, поэтому в данной статье мы затронули это лишь косвенно, невольно демонстрируя, как выстраиваются це-

почки диалогов на примере соотношения понятий конфликт-солидарность и др.

Анцупов А.Я. Конфликтология в схемах и комментариях : учебное пособие / А.Я. Анцупов, С.В. Баклановский. Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 304 с.

Бабосов Е. М. Конфликтология : учеб. пособие для студ. ВУЗов / Е. М. Бабосов. – Минск : ТетраСистемс, 2000. – 464 с.

Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе : от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей / О. А. Даниленко. – Вильнюс : Изд-во ЕГУ, 2007. – 402 с.

Даниленко О. А. Лингвистическое конструирование социальных конфликтов в условиях Пограничья / О. А. Даниленко // Перекрестки : журнал исследований Восточноевропейского Пограничья. – 2008. – № 2-4. – С. 35–47.

Даниленко О. А. Лингвоконфликтологические эксперименты гарфинкелевского рода в социологии / О. А. Даниленко // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х., 2009. – Вип. 15. – С. 183–186.

Даниленко О. А. Идеи Никласа Лумана в контексте проблем современной конфликтологии / О. А. Даниленко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 844. – С. 32–39.

Даниленко О.А. Идея "замиренных сфер" М.М. Ковалевского и аналитика конфликта / О. А. Даниленко // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х., 2001. – С. 18–24.

Здравомыслов А. Г. Социология конфликта / А. Г. Здравомыслов. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 308 с.

Степанов Е. И. Современная конфликтология. Общие подходы к моделированию, мониторингу и менеджменту социальных конфликтов : учеб. пособие / Е. И. Степанов. – М. : ИС РАН, 2008. – 176 с.

Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л. А. Козер. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 205 с.

Надійшла до редколегії 13.05.11

УДК 316.33

Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СУПЕРЕЧНОСТІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИКЛЮЧЕННЯ І ВКЛЮЧЕННЯ: ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ НА СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

У статті аналізується концепція соціального виключення (ексклюзії) і соціального включення (інклюдії) і визначаються її протиріччя. На основі робіт Х.Сілвер, Р.Левітас, А. Сена та інших обґрунтовується існування окремої лінії розвитку цієї концепції у європейському соціально-політичному дискурсі, яка сформувалась під впливом комунітарно-республіканської, ліберально-інтеграційної і соціалістично-редистрибутивної ідеологій. Доводиться, що спільним для цих течій є розуміння сутності соціальної ексклюзії як відносної і багатомірної депривації, а соціального включення як подолання депривації і поновлення соціальних зв'язків. Таке розуміння суперечить поширеній у сучасній соціології тезі про те, що горизонтальні розмежування відіграють більшу важливу роль ніж ієрархічні нерівності у суспільстві доби постмодерну. Виділяються існуючі підходи до соціального включення і вказується на їхні евристичні можливості і обмеження.

Ключові слова: соціальне включення, інклюдія, соціальне виключення, ексклюзія, суспільство модерну, відносна депривація, депривація спроможностей

В статті аналізується концепція соціального виключення (ексклюзії) і соціального включення (інклюдії) і определяются ее противоречия. На основании работ Х.Силвер, Р.Левитас, А.Сена и других обосновывается существование отдельной линии развития этой концепции в европейском социально-политическом дискурсе, который сформировался под влиянием комунитарно-республиканской либерально-интеграционной и социалистически-редистрибутивной идеологий. Доказывается, что общим для этих течений есть понимание сущности социальной эксклюзии как относительной и многомерной депривации, а социального включения как преодоления депривации и обновления социальных связей. Такое понимание противоречит распространенному в современной социологии тезису о том, что горизонтальные разграничения играют более важную роль чем иерархические неравенства в обществе эпохи модерна. Выделены существующие подходы к социальному включению и указано на их эвристические возможности и ограничения.

Ключевые слова: социальное включение, инклюдия, социальное исключение, эксклюзия, общество модерна, относительная депривация, депривация возможностей

The article analyzes the concepts of social exclusion and social inclusion and identifies their contradictions. On the basis of publications of H.Silver, R.Levitas, A.Sen and others it is argued that a separate line of elaboration of these concepts has developed within European social policy discourse which was influenced by the following ideologies: communitarian-republican, liberal-integrationist, social-redistributionist. It is asserted that all these ideologies share the understanding of social exclusion as relative, relational, and multidimensional deprivation, while social inclusion is regarded as a compensation of deprivation and repair of social bonds. Such understanding is not compatible with a widespread notion in contemporary sociology that in post-modern societies the importance of hierarchical inequalities has been replaced with horizontal differentiation. Existing approaches to social inclusion are featured, and their heuristic advantages and limitations are demonstrated.

Keywords: social inclusion, social exclusion, modern society, relative deprivation, relational capability deprivation

Постановка проблеми

Зміни у суспільному житті викликають появу нових соціологічних інтерпретацій, теорій і конструктів. Унаслідок поглиблення нерівності усередині розвинутих країн за останні 30 років [Esping-Andersen, 2007; Weeden et al., 2007], а також кон-

цептуальної трансформації розуміння бідності у сучасній соціальній теорії, коли замість вертикальної стратифікації у центрі уваги опиняється горизонтальна диференціація з поділом на "інсайдерів" та "аутсайдерів" [Абрахамсон, 2001: с. 158], у соціологічних публікаціях почали активно вико-

ристовувати концепти "соціальне включення (інклюзія)" і "соціальне виключення (ексклюзія)". Вони широко вживаються у закордонній соціологічній літературі з середини 1990-х рр. у дослідженнях бідності, ринку праці і тривалого безробіття, міграції, якості життя, громадянських прав і держави соціального забезпечення [Rodgers et al., 1995; Room et al., 1995; Jordan, 1996; Levitas, 1996; Paugam, 1998; Procacci, 1998; Gordon et al., 2000; Askonas et al., 2000; Woodward, Kohli, 2001; Gough et al., 2006; Sen, 2000]. Ці концепти також все частіше використовуються в українській соціології у різних контекстах [Толстих, 2003; Оксамитна, Хмелько, 2004; Бабенко, 2007; Фурдига, 2010].

З іншого боку, у провідних країнах світу, передусім державах Європейського союзу, у 1990-х рр. сформувався напрям соціальної політики, спрямований на збільшення соціального включення та підвищення рівня інтеграції суспільства [Ferrera et al., 2002; Béland, 2007; Niessen et al., 2005; Silver, Miller, 2003]. Також подібний підхід до оцінки соціальної політики і стану суспільних процесів застосовується з 2000-х рр. у межах Програми розвитку ООН [UNDP, 2001; UNDP, 2007]

Поняття соціальної ексклюзії є більш поширеним у сучасній соціології і має приклади його концептуалізації й операціоналізації [див., наприклад: Оксамитна, Хмелько, 2004; Burchard et al., 2002; Daly, Silver, 2008; Gordon D. et al., 2000]. Ексклюзія концептуалізується як брак участі в основних видах діяльності суспільства [Оксамитна, Хмелько, 2004; Burchard et al., 2002], або, у більш широкому розумінні, як розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі, доступу та солідарності [Silver, 1994: с. 539]. О.Рєвніцева, яка у своїй статті головним чином використовує матеріали Н. Ільченко і Р. Жиленка, а також, у значній мірі, роботу Н.Толстих, вважає, що в Україні соціальне виключення необхідно розуміти з точки зору бідності і забезпечення зайнятості населення [Рєвніцева, 2008: с. 104-105]. При чому цей висновок суперечить викладеному у її статті лапідарному аналізу концепції ексклюзії.

Соціальне включення (інклюзія) функціонує у сучасній соціологічній літературі як допоміжний термін без концептуалізації у дослідженнях обміну у мережах, соціального капіталу і реалізації громадянських прав [Thye et al., 1997; Skrentny, 2006]. В. Радаєв пропонує використовувати міру включення до мереж як індикатор для вимірювання соціального капіталу [Радаєв, 2002: с. 27]. К. Урсуленко у схожий спосіб розглядає включення до соціальних мереж як структурний компонент соціальної солідарності [Урсуленко, 2009: с. 136]. Н. Ільченко і Р. Жиленко вперше в Україні здійснили спробу стислого огляду концепції соціального включення [Ільченко, Жиленко, 2006]. Проте явище соціального включення в їхньому огляді фактично залишилося у тіні соціальної ексклюзії, яку автори розуміли як нездатність підтримувати прийнятний у суспільстві спосіб життя через низький рівень осві-

ти і бідність. С.С. Бабенко розглядає двобічний механізм ексклюзії-включення, який забезпечує розмежування груп з нерівними можливостями або відкриває доступ до ресурсів і "зміцнює життєві шанси" [Бабенко, 2007: с. 52]. Також було вказано на фактори ризику для соціального включення окремих груп, зокрема, формування компоненту особистісних ресурсів, соціальної і особистісної компетентності [Савельєв, Дмитрук, 2010]. За замовчуванням включення розуміється як протилежність (з позитивним знаком) процесу виключення, на яке воно є відповіддю і по суті зводиться до усунення причин останнього.

У той же час, спираючись на існуючі дослідження, можна припустити, що соціальне включення є фундаментальним суспільним явищем і використання цього концепту не може обмежуватись тільки допоміжними функціями. По-перше, соціальне включення визначає інтеграційні процеси у соціальних системах [Wilson, 2006; Silver, 2010] і (поруч з ексклюзією) є механізмом утворення "нових фундаментальних нерівностей у сучасних суспільствах" [Куценко, 2006: с. 67]. По-друге, процес соціального включення відображає сутнісні особливості і глибинні протиріччя доби модерну [Савельєв, 2010].

Враховуючи те, що сам термін є багатозначним і вживається у різноманітних контекстах соціологічних досліджень, а політика соціального включення зараз є пріоритетом найбільш розвинених суспільств світу, можна зробити висновок про необхідність з'ясування евристичного потенціалу поняття "соціальне включення" у сучасній соціології.

Соціальне включення є однією з базових характеристик суспільства. В соціології та інших соціальних науках існують теорії та конструкти, які використовуються для опису соціальної взаємодії та згуртованості. Відношення концептуальних підходів до розуміння соціальної інклюзії до інших конструктів і теорій на сьогодні не визначено. Лише вказується, що "соціальне включення відрізняється від інших понять тим, що воно радше нормативне ніж описове" та використовується "для поліпшення умов [життя] людей". [Thye, Infanti, 2003].

Таким чином, **метою** цієї статті є виявлення евристичних можливостей і обмежень концепції соціального виключення і соціального включення у контексті взаємодії соціально-політичного дискурсу і соціологічних теорій. Дослідницькі завдання включатимуть виділення і порівняння окремих підходів концепції соціальної ексклюзії й інклюзії; встановлення впливу на формування концепції ідеологічних парадигм; співвіднесення понять соціального виключення і включення; оцінку підходу відносної депривації спроможностей у розкритті сутності виключення і включення; з'ясування суперечностей існуючої концепції. Враховуючи те, що у російськомовній та україномовній літературі вживаються як терміни "ексклюзія" й "інклюзія", так й "виключення" і "включення", які є аналогом англійських (або французьких) термінів

"exclusion" і "inclusion" відповідно, при розгляді концепцій терміни "ексклюзія" і "виключення" у цій статті будуть вживатись як синоніми. Це також стосуватиметься пари термінів "інклюдія"/"включення". Необхідність використання синонімічних термінів у даному випадку зумовлена їх застосуванням в публікаціях, що аналізуються.

Формування і розвиток концепції соціального виключення і включення

Незважаючи на відносно недавнє походження, існує більше трьох десятків наукових публікацій, у яких розглядається витоки та зміст концепту соціальної ексклюзії. Спільним для переважної більшості цих оглядів є її аналіз у контексті соціальної політики та її наслідків. Адже конструкт, що розглядається, має своє походження з досліджень бідності, депривації та тривалого безробіття. Як справедливо вказує Х. Сілвер, значення, з яким його використовують, залежить від впливу не тільки наукових парадигм, а й конкуруючих політичних ідеологій [Silver, 1994: p. 536]. Тому, як зараз буде продемонстровано, у межах саме соціально-політичного дискурсу сформувалась окрема лінія розвитку концепції соціального виключення та включення. Звичайно, всередині цього дискурсу виникали різні підходи і відповідне конкуруюче бачення суспільних явищ.

Значна частина дослідників вважає, що термін "соціальна ексклюзія" виник у Франції і ввійшов у публічний дискурс з роботою Рене Ленуара "Виключені" ("Les exclus") у 1974 р. [Silver, 1994: p. 536; Procacci, 1998: p. 71; Burchard et al., 2002: p. 2]. В оригінальному значенні до виключених відносили тих людей, які не потрапляли до сфери дії системи соціального захисту держави, наприклад, ті хто не мав поліса соціального страхування або втратив право на виплати по безробіттю [Burchard et al., 2002: p. 2]. З іншого боку, поняття виключення також описувало становище осіб, які через фізичні або ментальні обмеження (особи з інтелектуальною недостатністю, з фізичними обмеженнями) не можуть брати участь у повноцінному житті і стають відчуженими від суспільства [Rawal, 2008: p. 162].

Х. Сілвер пов'язує виникнення концепту соціального виключення з ідеологією французького республіканізму [Silver, 1994]. У своїй найбільш цитованій публікації з цієї теми вона виділяє три "парадигми" (точніше ідеологічні концепції) соціальної ексклюзії, які по-різному пояснюють бідність, безробіття і депривацію у залежності від розуміння сутності соціальної інтеграції і громадянських прав [Silver, 1994: p. 539, 541]. Саме перша з цих концепцій – "парадигма республіканської солідарності", яка мала коріння у Франції (у тому числі, соціальному католицизмі), у 1980-х рр. поширилась на континентальну Європу і згодом на весь Європейський союз. Відповідно до цієї ідеології соціальна ексклюзія є відображенням розриву соціального зв'язку між індивідумом і суспільством як цілим [Silver, 1994: p. 538].

Друга концепція, яку Х. Сілвер називає "парадигмою спеціалізації", має коріння у ідеології лібералізму. Ця ідеологія пояснює соціальне виключення дискримінацією і порушенням прав, які зумовлюють відсутність або обмеженість доступу агентів до соціальних взаємодій, економічного обміну, а також ресурсів та послуг.

Третя "парадигма монополії" пов'язана з ідеологією соціал-демократії і розглядає ексклюзію як наслідок нерівності класів, домінування і монополізації ресурсів певними статусними групами [Silver, 1994: p. 570]. Ексклюзія безпосередньо є наслідком соціального закриття (closure), що споріднює цей підхід з соціологічними теоріями Вебера і Бурдьє.

На практиці при формуванні соціальної політики всі ці ідеологічні концепції можуть поєднуватись, маючи на меті усунення комплексу різних причин соціального виключення. Проте, перша точка зору отримала найбільше поширення. Сама Х. Сілвер разом з М. Дейлі вважає, що саме солідарність є ключовим компонентом для розуміння процесів ексклюзії і забезпечення інтеграції суспільства і зближує республікансько-католицький солідаризм з комунітарною традицією Токвіля і концепцією соціального капіталу [Daly, Silver, 2008: p. 564].

Проте, критику, яку Х. Сілвер спрямовувала на обмеження інших ідеологічних течій, можна логічно повернути й проти так званої республіканської парадигми. Статусні позиції і класова приналежність в її межах не відіграють важливої ролі. Найяскравіше така точка зору проявилась у розділенні вертикальної стратифікації та горизонтальної диференціації, що була запропонована А. Туреном. На відміну від класової нерівності, яка створює вертикальний поділ, ексклюзія відображає неієрархічну геометрію центра і периферії, що лежать в одній площині: "інсайдери" знаходяться усередині кола, а "аутсайдери" поза ним [Burchard et al., 2002: p. 3; Абрахамсон, 2001: с. 158].

Поширення такого підходу на державну політику в ЄС призвело до того, що концепція соціального виключення/включення прийшла на заміну концепції соціального захисту (social protection) і у другій половині 1990 – початку 2000 років відбувся перехід від держави "пасивного соціального забезпечення", яка сприяла "залежності та браку ініціативи", до держави "активного соціального забезпечення" або включення, що заохочує "особисту відповідальність" та пропонує можливості [Lister, 1998: с. 224].

Метою цих трансформацій було підвищення ефективності системи соціального забезпечення і забезпечення конкурентоспроможності європейської економіки. В той же час, вади такої політики й ігнорування структурних нерівностей не могли залишитися без критики. Як справедливо зазначає Р. Лістер, дискурс сприянню рівності був замінений на дискурс рівності можливостей "з наголосом на освіту, професійну підготовку... радше, ніж перерозподіл доходів через податкову систему"

[Lister, 1998: с. 216]. Мова йшла про розбудову суспільства, що засновано на мерітократії з відкритими мережами, у якому мобільність відбуватиметься поза впливом класової структури і вже не осноуватиметься на існуючих ієрархічних відносинах між акторами. Втім, наголошує Р. Лістер, "коли уряд зобов'язався сприяти соціальному включенню, виявилось, що він полишив мету сприяння більшій рівності" [Lister, 1998: с. 224].

Інша авторитетна дослідниця проблем соціального виключення Р.Левітас вказує на нерівність позицій, через які здійснюється доступ до ринку праці, і існування дискримінації неоплачуваної праці [Levitas, 1996: с. 224]. Вона, у свою чергу,

пропонує виділити три окремих дискурси соціальної ексклюзії:

1. дискурс перерозподілу, у центрі уваги якого бідність;

2. дискурс морального андеркласу, у якому акцентуються ціннісна і поведінкова делінквентність виключених;

3. соціально-інтеграційний дискурс, який фокусується на доступності оплачуваної роботи [Levitas, 1998: с. 7].

Р. Левітас вважає, що перший дискурс є більш широким і сучасна соціальна політика у Великій Британії, яка у центрі її уваги, зміщується від першого до поєднання останніх двох [Levitas, 1998: р. 27].

Таблиця 1

Система факторів соціальної ексклюзії

Дискурси соціальної ексклюзії за Р.Левітас Парадигми за Х.Сілвер	Дискурс перерозподілу	Дискурс морального андеркласу	Соціально-інтеграційний дискурс
Парадигма республіканської солідарності	Недооцінка праці; відсутність власності; втрата житла	Розрив зв'язків з суспільством; невідповідність цінностям і нормам, які панують у суспільстві	Відчуженість від ринку оплачуваної праці; відсутність необхідних знань, умінь і кваліфікації
Парадигма спеціалізації	Відсутність політично-правового визнання; порушення громадянських прав	Ізольованість; етно-расова і культурна дискримінація; громадське неприйняття	Дискримінація на ринку праці; дискримінація неоплачуваної праці
Парадигма монополії	Класова нерівність; домінування і монополізація ресурсів статусними групами	Негативний соціальний капітал; криміналізація	Нерівність доступу до ринку праці; кваліфікаційні бар'єри; соціальне закривання

Таблиця укладена автором за публікаціями Х.Сілвер і Р.Левітас [Silver, 1994; Levitas, 1998].

Порівнюючи дві вказані типології Х. Сілвер і Р. Левітас, можна зробити висновок, що вони в основному співпадають (див. табл. 1). Хоча типологія Х. Сілвер більш ґрунтовна і звертає увагу саме на ідеологічні засади пояснення явищ соціальної ексклюзії.

Поняття "соціальне виключення" стало невід'ємною частиною політичного дискурсу Європейської комісії з середини 1980-х рр. під час президентства Жака Делора, коли у Брюсселі звернули увагу на необхідність узгодженої системної політики щодо подолання бідності, оскільки саме по собі економічне зростання цю проблему не вирішувало [Ferrera et al., 2002: р. 228]. Цей термін був популяризований французькими політиками і інтелектуалами [Daly, Silver, 2008], хоча французький соціолог С. Паугам також поруч з ним вживав термін "соціальна дискваліфікація" [Paugam, 1998: р. 43].

Ряд авторів звертають увагу на те, що поняття соціального виключення, яке почалось використовуватись на додаток до поняття бідності, мало дещо розпливчастий зміст, що власне і було однією з причин його привабливості для політиків [Woodward, Kohli, 2001; Ferrera et al., 2002]. В офі-

ційних документах ЄС терміни соціальне виключення та бідність вживаються нерозривно один від одного і часто як синоніми. Проте, на відміну від бідності соціальне виключення сьогодні розглядається як більш складний багатомірний конструкт, який охоплює громадянські права, дискримінацію, аспекти трудової зайнятості, здоров'я, освіти і комунікації [Lister, 1998; Ferrera et al., 2002; UNDP, 2007].

С.Оксамитна і В.Хмелько зауважують, "якщо бідність вважається певним становищем, станом, більш статичним явищем, то соціальна ексклюзія у більшій мірі стосується процесуальності, тобто процесів маргіналізації, причин та наслідків обмеження доступу до основних соціальних інститутів суспільства" [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 67; також див.: Абрахамсон, 2001: с. 159]. Вони також пристають на позицію, згідно з якою ексклюзія концептуалізується, як брак участі в основних видах діяльності суспільства, що дає можливість досліджувати "кризу соціальних зв'язків" [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68; також див.: Burchard et al., 2002]. З п'яти змінних, які вони обрали індикаторами браку участі і, відповідно, ексклюзії, дві стосуються рівня доходу і споживання (тобто бід-

ності), а інші три змінні це тривале безробіття, низький рівень освіти і відсутність підтримки близьких [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68-69]. Останній показник є дуже важливим, оскільки соціальна ексклюзія не обмежується бідністю, а свідчить про розрив соціальних зв'язків і характеризує рівень інтеграції суспільства [Silver, 2010; Wilson, 2006]. Крім того, соціальне включення не означає обов'язково кінець бідності, оскільки, "бідність є матеріальною проблемою розподілу... соціальна ексклюзія – це проблема соціальних відносин" [Silver, Miller, 2003: с. 1, 3].

Н.Толстих виділяє три ознаки виключення: до низького рівня "споживання та доходу індивідів чи груп", тобто власне бідності, вона додає "обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту" і "переважно пасивний тип взаємодії з суспільством" [Толстих, 2003: с.82]. Такий підхід пов'язаний з теоретичними пошуками західних авторів, які намагаються визначити розмірності соціальної ексклюзії [див., наприклад.: Room et al., 1995; Woodward, Kohli, 2001; Aasland, Fløtten, 2001]. Серед українських соціологів його також поділяють С. Оксамитна і В. Хмелько, виділяючи три ключові прояви браку участі: у споживанні, оплачуваній праці, соціальній взаємодії та підтримці [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68]. З принципово іншої позиції, яка походить від концепції соціального закривання М.Вебера, С.С. Бабенко використовує терміни ексклюзія і включення для "аналізу динаміки соціальної структури" і міжгрупових взаємодій і концептуалізує їх як "аспект... відтворення, закріплення та сприйняття соціальних нерівностей" [Бабенко, 2007: с. 49].

В офіційних документах Європейської комісії соціальне виключення "означає ситуацію, коли люди мають перешкоди для повноцінної участі у економічному, соціальному і громадському житті і (або) коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є таким неадекватним, що заважає (exclude) їм мати життєві стандарти та якість життя, які вважаються прийнятними у тому суспільстві, в якому вони живуть. У таких ситуаціях люди часто не можуть у повній мірі користуватись своїми фундаментальними правами" [Joint Report on Social Inclusion, 2007]. Соціальне виключення може поширюватись не лише на індивідумів, а також на домогосподарства (households), територіальні громади, цілі райони [Pavis et al., 2001: р. 292].

З кінця 1990-х рр. у Європейському союзі поруч з поняттям соціальної ексклюзії все частіше використовується термін соціальне включення, зміст якого залишається більш розпливчастим і, навіть, незрозумілим. Він застосовувався для позначення зусиль, спрямованих на подолання ексклюзії, і мав позитивну конотацію, позначаючи протилежний, бажаний стан, що приваблювало європейських політиків. Соціальна інклюзія стала невід'ємною частиною стратегічної мети ЄС, яка була поставлена на Раді Європи у 2000 р. і відома як Лі-

сабонська стратегія. Було визнано, що "розбудова Європейського Союзу, який забезпечує більше включення" ("a more inclusive European Union") є основним елементом у досягненні стратегічної мети Союзу... стати найбільш конкурентоспроможною та динамічною у світі економікою, що заснована на знаннях, і яка здатна до сталого економічного розвитку зі зростанням числа і підвищення якості робочих місць та з більшою соціальною згуртованістю" [European Commission, 2000]. Ця стратегія є складовою концепції сталого розвитку, яка прийнята у якості фундаментальної ідеї існування Європейського союзу. Одним із семи викликів та пріоритетів оновленої у 2006 р стратегії зазначені "соціальне включення, демографія та міграція" [European Commission, 2006], тобто питання людського капіталу. Відповідно до цієї стратегічної мети передбачаються інвестиції у людські ресурси, освіту, безперервне навчання протягом життя, науку та технології, системи комунікації, інноваційні галузі економіки.

Термін "соціальна інклюзія" у політичному дискурсі і науковій літературі цілковито підпорядкований концептуалізації соціальної ексклюзії. Аналіз публікацій показує, що часто автори використовують перший як такий, що має позитивне значення [Х. Сілвер пояснює це бажанням зосередитись на цілях майбутнього, а не проблемах минулого, і виглядати позитивно для зовнішнього спостерігача [Silver, 2010: р. 194]], але насправді вони розглядають прояви соціального виключення, які вже зазначались [Atkinson et al., 2002; Toye, Infanti, 2003; Wilson, 2006; Fremstad, 2008; UNDP, 2007; Atkinson, Marlier, 2010].

Н. Равал робить висновок, що ексклюзія і інклюзія є двома нерозривними частинами одного явища, причому зміст останньої не експлікується і вона може бути визначена лише по відношенню до першої [Rawal, 2008: р. 171]. Т.Аткінсон і Е. Марлье розуміють соціальну інклюзію "як процес, за допомогою якого суспільства борються з бідністю і соціальним виключенням" [Atkinson, Marlier, 2010].

Наявні практики соціального включення у Європейському союзі також зводяться до боротьби з соціальною ексклюзією, бідністю та безробіттям [Joint Report on Social Protection and Social Inclusion, 2007]. Вони не пов'язані зі змінами у соціальній структурі і передбачають допомогу при виході (поверненні) до ринку праці, в отриманні більш якісної роботи шляхом навчання та розвитку нових умінь та навичок, у першу чергу ІТ, консультативні послуги та підтримка. Також сюди відносяться забезпечення повного доступу до якісних послуг в охороні здоров'я та покращення умов праці, що гарантуватиме більшу та довшу працездатність. Пролонгація працездатності та зайнятості людей старшого віку розглядається як спосіб, що автоматично забезпечує соціальне включення. Окремо здійснюється підтримка тих, хто нездатний працювати, і яким гарантується

достатній рівень добробуту [Joint Report on Social Protection and Social Inclusion, 2007: p. 6].

Е.Фелпс зводить соціальне включення до економічного, розуміючи його як наявність "оплачуваної роботи у формальній економіці", яка дає заробіток, необхідний для того, щоб "бути самодостатнім" [Phelps, 2003: p. 1]. Воно також ототожнюється з подоланням межі бідності, що у Європейському союзі офіційно визначається відносно існуючого рівня матеріального добробуту у суспільстві в цілому і становить 60% національної медіани чистого доходу домогосподарств [Portfolio, 2006]. Такий саме показник Ш.Фремстад пропонує використовувати для США, де бідність вимірюється у абсолютних, а не відносних числах [Fremstad, 2008]. За допомогою коефіцієнта варіації визначається інтегрованість (рівномірність) регіонів у відповідності до загальнонаціональних показників [Stewart, 2003: p. 340].

З іншого боку, в ЄС існує розуміння того, що "включення вимагає більшого ніж просто доступу до ринку праці" [European Civic Citizenship and Inclusion Index, 2005: p. 14]. Крім того, є дослідження, які ставлять під сумнів припущення, що робота і, навіть, високооплачувана робота обов'язково призводить до соціального включення [Yates et al., 2006: p. 364].

Крім рівня доходу і зайнятості до соціального включення відносять можливість реалізації громадянських прав [Köhler, 2009], політико-правове визнання і надання громадянства [Odmalm, 2005], доступність освіти, у тому числі, для людей з особливими потребами (інклюзивна освіта) [Thomas et al., 1998, Allan et al., 2003]. Л.Уілсон пропонує вимірювати інклюзію через індекс згуртованості і міру конфліктності суспільства або громади, фактично ототожнюючи її з солідарністю [Wilson, 2006: p. 356]. У дещо нетрадиційний спосіб Н.Ільченко і Р.Жиленко зводять соціальне включення до висхідної мобільності "шляхом підвищення соціального статусу особи чи групи осіб, за умови, що новий статус надасть їм більшого впливу на всі сторони життя громади та суспільства в цілому" або "шляхом повернення... до загальноновизнаної соціальної ієрархії" [Ільченко, Жиленко, 2006: с.3]. Якщо "повернення до соціальної ієрархії" можна трактувати як поновлення соціального зв'язку (оскільки, як зазначалось, відповідно до республіканської ідеологічної парадигми, за певних умов має місце його розрив), то ототожнення мобільності й інклюзії розмиває межі останньої. Оскільки у цьому випадку питання, до яких саме відносин, інститутів чи підсистем власне відбувається включення, стає нерелевантним (адже це можуть бути будь-які підсистеми), то й термін інклюзія втрачає сенс.

Усі ці підходи ігнорують власну природу соціального включення і за допомогою індикаторів, які пропонуються, вимірюється саме соціальна ексклюзія (як міра включення), а не те, як відбувається соціальне включення і яким є його результат. В політичному дискурсі Європейського союзу панує підхід, заснований на використанні даних націо-

нальної статистики, коли одиницею аналізу є країна. Актори, їхні стратегії та взаємодії із соціальними інститутами залишаються поза увагою. Можна погодитись з висновком М. Дейлі і Х. Сілвер, що поняття "соціальна ексклюзія" є концептуально менш розробленим ніж інші поняття, наприклад соціальний капітал, і йому бракує власної інтелектуальної традиції [Daly, Silver, 2008: p. 543]. Слід додати, що це ще в більшій мірі стосується ситуації з соціальною включенням.

А. Сен у своєму змістовному аналізі проблеми ставить питання, чи є поява ідеї соціального виключення концептуальним внеском до теорії або цей термін залишається суто риторичним і лінгвістичним засобом [Sen, 2000: p. 12]. [До цього можна було б додати – ідеологічним конструктом] А. Сен приходять до висновку, що концептуальний внесок полягає у акценті на багатомірність і відносний характер депривації, хоча такий підхід він не вважає принципово новим і зв'язує його з аристотелівською традицією розуміння свободи і спроможності, яка у Новий час була розвинена Адамом Смітом [Sen, 2000: p. 47].

Розуміння соціальної ексклюзії як відносної і багатомірної депривації є підсумком розвитку цієї концепції у соціально-політичному дискурсі та пов'язаних з ним соціальних теоріях. А. Сен найкращим чином висловив її сутність: ексклюзія – це виключення з соціальних відносин, яке, по-перше, є прямим проявом бідності спроможностей (capability poverty), по-друге, може призводити до інших депривацій, що у свою чергу ще більше обмежують життєві можливості [Sen, 2000: p. 4, 5].

Відносна комплексна депривація знаходиться у центрі уваги усіх згаданих ідеологічних парадигм: комунітарно-республіканської, ліберально-інтеграційної і соціалістично-редистрибутивної. Виключення з соціальних відносин може бути примусовим або добровільним, цілеспрямованим чи ненавмисним. Вони лише по-різному пояснюють її причини та наслідки і пропонують різні засоби протидії. Незважаючи на розбіжності, усі існуючі ідеологічні підходи можуть бути об'єднані на основі концепції відносної депривації і порушення соціальних зв'язків у єдиний соціально-політичний дискурс соціального виключення.

Відповідно, соціальна інклюзія має тлумачитись як поновлення соціальних зв'язків, входження до системи відносин, залучення до мереж, подолання нерівності та компенсація скрут. Зв'язки, мережі, нерівності, звичайно, є дуже різними у всіляких сферах діяльності. Відносність депривації означає необхідність мати порівняльну базу для її визначення. [Ексклюзія як має природу у соціальних відносинах, так й є відносною (релятивною) (relational and relative) [Silver, 2010: p. 190–191]] Це вимагає введення уявлення про норму для встановлення депривації. Вона може бути, по-перше, результатом суб'єктивного сприйняття агентом, по-друге, інтерсуб'єктивним ставленням соціальної групи або суспільства в цілому, по-третє, визначена відповідними соціальними інститутами,

передусім, державою. Наприклад, як на практиці соціальної політики в ЄС, це може бути система стандартів, яка охоплює необхідний рівень доходів, певний час відсутності на ринку оплачуваної праці, стан здоров'я, рівень освіти і професійної кваліфікації, тощо.

Проблема полягає у тому, що всі ці стандарти умовні і їхня властивість бути пороговим значенням, що відокремлює бідну людину від людини з прийнятним рівнем доходів або тривалого безробітного від звичайного, перебільшена. Використання таких стандартів для оцінки ризикує бути суто дескриптивним. З іншого боку, залишається незрозумілим, як депривація у відповідності до визначеної норми співвідноситься з виключенням з соціальних відносин. Адже для однієї тієї ж самої депривації можуть бути абсолютно різні причини, які у тому числі, могли бути викликані авжеж не руйнацією соціальних зв'язків. Наприклад, людина може втратити роботу через скорочення персоналу, сімейні проблеми або у зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Людина може бути відсутньою на ринку праці протягом тривалого часу але залишитись фінансово забезпеченою, маючи заощадження, або завдяки підтримці родини.

Існує також проблема релятивізації ексклюзії і включення. Оскільки включення може відбуватись (або не відбуватись) до різноманітних соціальних відносин, мереж і царин життя, то, як зазначають Р. ван Беркель, І.Х. Моллер і К. Вільямс, будь-який індивідуум протягом свого життя є включеним до певних соціальних підсистем і виключеним з інших. При чому з часом на своєму життєвому шляху всі без винятку індивідууми стикаються зі змінами у процесі інклюзії, коли вони виключаються з одних підсистем (наприклад, ринку праці) і включаються в інші (наприклад, систему соціального забезпечення). Тому концепти інклюзії/ексклюзії зазначені автори пропонують розглядати як "динамічні" (курсив в оригіналі – Ю.С.), позаяк "ніхто не може бути включеним до усіх (під) систем або, навпаки, бути виключеним з них усіх в один і той же час" [Berkel et al., 2002: p. 27].

З цією точки зору говорити про інклюзію або ексклюзію можна лише "у відношенні до специфічної соціальної системи" (сегменту, класу або функції системи)" [Berkel et al., 2002: p. 28] (курсив в оригіналі – Ю.С.), а визначення статусу інсайдерів та аутсайдерів у контексті інших підсистем або суспільства в цілому не має сенсу. Такий релятивізм може призвести до ігнорування структурних нерівностей і втрати змістовного наповнення понять виключення і включення. Позаяк мереж і соціальних підсистем існує безліч, механізми і наслідки соціальної ексклюзії у таких підсистемах можуть бути абсолютно різними, які неможливо порівняти. Через незіставність статусів виникає цілий рід колізій, які ускладнюють розуміння сутності суспільних явищ. Наприклад, нелегальний трудовий мігрант, який не має громадянських прав і є виключеним у цивільно-політичному сенсі, може

нелегально працювати, тобто бути включеним до ринку праці. В той же час громадянин цієї країни може бути безробітним тривалий час, тобто виключеним з цього ринку. До того ж, цілком ймовірно, що рівень доходів працюючого нелегального мігранта поступатиметься доходу безробітного громадянина, якщо останній є включеним до системи соціального забезпечення. Як у такій ситуації інтерпретувати стан включення до ринку праці мігранта? Якщо його праця недооцінена (а це загальне правило), то має місце дискримінація. Як дискримінація співвідноситься з його включенням до цієї підсистеми?

Подальша релятивізація термінів ексклюзії та включення, тобто коли визнається, що обидва стани мають як негативні, так й позитивні моменти [Berkel et al., 2002: p. 30], руйнує їхній концептуальний зв'язок з відносною депривацією спроможностей. Така проблема закладена також у самому підході А. Сена, який пропонує відрізнити несприятливе включення (unfavourable inclusion) поруч зі звичайним [Sen, 2000: p. 28-29]. Таким чином, депривація може бути наслідком не лише ексклюзії, а й несприятливої інклюзії. Якщо ж уявити за аналогією протилежну їй форму "сприятливої ексклюзії", то можна прийти до висновку, що ексклюзія, яка зазвичай зумовлює депривацію, виявляючись сприятливою, до неї не призводить, в той час як інклюзія, що має компенсувати депривацію, у несприятливій формі сама її породжує.

Р. ван Беркель, І.Х. Моллер і К. Вільямс апелюють до суб'єктивної оцінки самими соціальними агентами, яка, за кінцевим рахунком, заснована на моралі, і стверджують: "якщо система є огидною, то краще залишатись виключеними" [Berkel et al., 2002: p. 30]. Вони наводять зразки довільної оцінки на кшталт небажання безпритульних або наркозалежних бути включеними до "нормального життя суспільства". Але й в утилітаристському розумінні можна вказати на значну кількість ситуацій, коли стан виключення дає переваги замість депривації і навпаки. Наприклад, члени профспілки можуть бути звільнені за участь у страйку або матимуть менше шансів при прийомі на роботу ніж ті, хто не є членом і уникає робітничих заходів, тобто формально є виключеним (або самовиключеним).

Єдиним засобом уникнути цих труднощів є типове для наявного соціально-політичного дискурсу рішення – ігнорувати усю багатоманітність зв'язків, мереж і інститутів, у яких може відбуватись включення і виключення у різних комбінаціях, і зосередитись лише на тих підсистемах, які є найбільш важливими у житті людей [Berkel et al., 2002: p. 31]. У більшості випадків дослідники стають на позиції багатомірності процесу включення/виключення і залишають три традиційні рівні, які відповідають базовим підсистемам суспільства – державі, ринку, громадянському суспільству:

1. Політичний – включення/виключення у контексті громадянських прав;
2. Економічний – включення/виключення на ринку праці;

3. Цивільний – включення/виключення у громадянському суспільстві і соціальній сфері [Woodward, Kohli, 2001: р. 4; Aasland, Fløtten, 2001: р. 1028].

Інша радикальна точка зору полягає у тому, щоб виокремити одну ключову розмірність, яка визначатиме усю іншу сукупність соціальних позицій агента. По-перше, це редистрибутивний підхід, згідно з яким рівень доходу (або відносна бідність) є визначальним [Levitas, 1998; Fremstad, 2008]. В Україні його поділяє О. Ревнівцева [Ревнівцева, 2008: с.105] але у зарубіжній літературі він еволюціонує у бік багатомірності [Абрахамсон, 2001: с. 164]. Саме багатомірність ексклюзії, як зазначалось, вважається вагомою перевагою цього концепту перед бідністю. По-друге – поширений сьогодні в Європейському союзі підхід залучення до ринку оплачуваної праці, який вже критикувався вище. Його прихильники переконані в тому, що цей тип включення, принаймні у західному суспільстві, є не тільки джерелом достатнього рівня доходу, але й "королівською дорогою до соціальної інклюзії через нові мережі, вищий статус, більшу упевненість у собі і більше визнання ззовні за здійснювання чогось корисного для суспільства" [Berkel et al., 2002: р. 31]. Тобто, інші розмірності соціального включення не заперечуються, а вибудовуються ієрархічно відносно чільного фактору. Проте, в усіх вищезгаданих випадках в основі процесу ексклюзії все одно знаходиться відносна депривація, незалежно від того, у скількох і в яких саме сферах вона відбувається. А якщо це так, то у межах наявної концепції *соціальна ексклюзія є функцією соціальної нерівності*. Відповідно, ця концепція не відображає ті процеси виключення, які відбуваються внаслідок інших причин поза впливом нерівностей, і не може адекватно описати та пояснити причини і механізм соціального включення, як подолання нерівності.

Висновки

Концепція соціального виключення і включення сформувалась у взаємодії соціально-політичного дискурсу західноєвропейських країн і соціологічних теорій у 1970-1990 роки під впливом вагомих ідеологічних течій (парадигм), які по-різному пояснювали природу суспільних проблем і пропонували загальні принципи оптимального суспільного устрою. Це комунітарно-республіканська, ліберально-інтеграційна і соціалістично-редистрибутивна ідеології. Концепція соціального виключення і включення прийшла на заміну концепції соціального захисту та забезпечення, що змінило попередню соціальну політику сприяння рівності на політику створення рівності можливостей. В межах цієї лінії розвитку концепції таке ідеологічне бачення вплинуло на соціологічні теорії солідарності, бідності, зайнятості і безробіття, дискримінації, тощо, і зумовило появу альтернативних дослідницьких підходів, які відрізнялись розумінням причин, механізмів і наслідків соціальної ексклюзії. Саме через близькість до соціально-політичного дискурсу у цих соціологічних теоріях концепція соціального виключення невід'ємно пов'язана з уявлен-

ням про соціальну інклюзію, як її протилежний і бажаний стан, і має нормативний характер.

Незважаючи на те, що домінуючим став дискурс розриву соціальних зв'язків, що ґрунтується на комунітарно-республіканській ідеології, спільним для всіх трьох ідеологічних парадигм є розуміння сутності соціальної ексклюзії як відносно і багатомірної депривації спроможностей. Відповідно, соціальне включення у соціально-політичному дискурсі й похідних від нього соціологічних теоріях може розумітись як подолання депривації та поновлення соціальних зв'язків, де можна виділити такі підходи:

1. Підхід підтримання якості життя і подолання відносної бідності;
2. Підхід забезпечення доступу до оплачуваної якісної праці;
3. Підхід політико-правового визнання і надання громадянських прав;
4. Підхід доступності послуг і ресурсів;
5. Підхід підвищення згуртованості громади і взаємодопомоги.

Втім, таке розуміння призводить до дескриптивно-нормативного наповнення концепту "соціальне включення", позбавляє його самостійного смислового навантаження, оскільки він може означати лише нульову точку на шкалі ексклюзії, тобто стан відсутності депривації. З іншого боку існує ризик релятивізації термінів виключення і включення, що розмиває межі феномену і уподібнює його соціальній мобільності. Також постає проблема визначення, стандартів, показників і переліку підсистем або розмірностей соціального включення.

Таким чином, пануюче сьогодні у літературі концептуальне бачення зводить соціальне виключення і включення до міри відносної депривації. Це дозволяє виявляти депривовані групи і описувати їхнє становище у контексті суспільних норм і стандартів життя. Проте таке бачення має обмеження поза дескриптивною метою. Протиріччя концепції соціального включення полягає у тому, що, маючи своє коріння в соціальній теорії, ця концепція, сформувалась і продовжила розвиватися під впливом ідеологічних парадигм і соціально-політичного дискурсу. Виходячи із сутності концепції як відносної депривації спроможностей, поширена теза про заміну ієрархічних нерівностей горизонтальним розмежуванням у суспільстві доби постмодерну є лише риторичним й ідеологічно обумовленим прийомом і не є теоретично обґрунтованою. Також наявна концепція не враховує існування факторів ексклюзії, що не пов'язані із соціальною нерівністю. У межах концепції суперечливим є взаємини між ексклюзією і включенням з одного боку і депривацією з іншого, оскільки остання може не супроводжуватись розривом соціальних зв'язків, а такий розрив не призводить до депривації. Розв'язання вказаних суперечностей можливе за умов звільнення концептуального бачення соціального включення від впливу соціально-політичного дискурсу і його узгодження з соціологічною теорією розвитку суспільства.

- Абрахамсон П. Соціальна ексклюзія і бідність / П. Абрахамсон // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 2. – С. 158–166.
- Бабенко С.С. Соціальна включеність і соціальна ексклюзія: нове измерение социальных неравенств в современном обществе / С.С. Бабенко // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. – Харків: Вид. центр Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, 2007. – С. 49–56.
- Ільченко Н., Жиленко Р. Соціальне включення: теорія і практика / Н. Ільченко, Р. Жиленко // *Економічний розвиток громади*. – 2006. – № 2. – С. 2–6.
- Куценко О.Д. Статус культурних неравенств в сучасній соціології / О.Д. Куценко // *Новые социальные неравенства* / Под ред. С.Макеева. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 43–72.
- Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму / С. Оксамитна, В. Хмелько // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2004. – № 3. – С. 66–77.
- Радаєв В.В. Поняття капітала, форми капіталів і їх конвертація / В.В. Радаєв // *Економічна соціологія*. – Том 3. – № 4, сентябрь 2002. – С. 20–32.
- Рєвніцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження / О.В. Рєвніцева // *Демографія та соціальна економіка*. – 2008. – № 1. – С. 98–106.
- Савельєв Ю.Б., Дмитрук В.М. Ризики соціального включення: випадок життєвих навичок дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю.Б. Савельєв, В.М. Дмитрук // *Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія"*. – Том 109: Соціологічні науки. – Київ: НАУКМА, 2010. – С. 86–91.
- Савельєв Ю.Б. Соціальне включення у процесі модернізації / Ю.Б. Савельєв // *Вісник Одеського національного університету*. – Т. 15. – Вип. 7. Соціологія і політичні науки. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2010. – С. 25–29.
- Толстий Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки / Н.В. Толстий // *Український соціум*. – 2003. – № 1 (2). – С. 81–85.
- Урсуленко К. Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь / К. Урсуленко // *Соціологія: Теорія. Методи. Маркетинг*. – 2009. – № 3. – С. 126–157.
- Фурдига О. О. Ексклюзія в сучасній культурі / О.О. Фурдига // *Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія"*. – Том 109: Соціологічні науки. – Київ: НАУКМА, 2010. – С. 60–66.
- Aasland A., Fløtten T. Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia // *Europe-Asia Studies*. – Vol. 53. – No. 7 – 2001. – P. 1023–1049.
- Allan J. et al. Inclusion, Participation and Democracy: What is the Purpose? Edited by J. Allan. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Askonas P. et al. Social inclusion: possibilities and tensions / edited by Peter Askonas and Angus Stewart. – New York: St. Martin's Press, 2000.
- Atkinson T. et al. Social Indicators: The EU and Social Inclusion / Atkinson T., Cantillon, B., Marlier, E. and Nolan, B. – Oxford University Press, 2002.
- Atkinson A.B., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. United Nations. – New York, 2010.
- Béland B. The social exclusion discourse: ideas and policy change // *Policy & Politics*. – Vol. 35. – No. 1. – 2007. – P.123–139.
- Berkel van R. et al. The concept of inclusion/exclusion and the concept of work // *Active Social Policies in the EU: Inclusion through participation?* Edited by Rik van Berkel and Iver Homemann Møller. – Bristol: The Policy Press, 2002. – P. 15–44.
- Burchardt T. et al. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure // *Understanding social exclusion*. Phil Agulnik, editor. – Oxford, New York. Oxford University Press, 2002. – P. 30–43.
- European Civic Citizenship and Inclusion Index. – Brussels, 2005. European Commission Official web site. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/objectives_en.htm.
- Esping-Andersen G. Sociological Explanations of Changing Income Distributions // *American Behavioral Scientist*. – 2007. – Vol. 50. – No. 5. – P. 639–658.
- Ferrera M. et al. Open co-ordination against poverty: the new EU 'social inclusion process' // *Journal of European Social Policy*. – 2002. – Vol. 12 (3). – P. 227–239.
- Fremstad S. Measuring Poverty and Economic Inclusion: The Current Poverty Measure, the NAS Alternative, and the Case for a Truly New Approach. Washington D.C.: Center for Economic and Policy Research, 2008. Available at <http://www.cepr.net/documents/publications/2008-12-Measuring-Poverty-and-Economic-Inclusion.pdf>.
- Gordon D. et al. Poverty and Social Exclusion in Britain. – York: Joseph Rowntree Foundation, 2000.
- Gough J. et al. Spaces of social exclusion / Jamie Gough and Aram Eisenschitz with Andrew McCulloch. – London: Routledge, 2006. Joint Report on Social Inclusion. – Brussels, 2001. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/.
- Jordan B. A theory of poverty and social exclusion. – Cambridge, UK: Polity Press, 1996.
- Köhler G. Policies Toward Social Inclusion: A South Asian Perspective // *Global Social Policy*. – 2009. – Vol. 9. – P. 24–29.
- Levitas R. Inclusive society? Social Exclusion and New Labour – Palgrave Macmillan, 1998.
- Levitas R. The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony // *Critical Social Policy*. – 1996. – Vol. 16. – P. 5–20.
- Lisbon European Council of March 2000. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/index_en.htm.
- Lister R. From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state // *Critical Social Policy*. – 1998. – Vol. 18 (2). – P. 215–225.
- Niessen et al. Civic citizenship and immigrant inclusion: A guide for the implementation of civic citizenship policies. – Brussels, 2005.
- Odalm P. Migration policies and political participation: inclusion or intrusion in Western Europe? – New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Paugam S. Poverty and Social Exclusion: A Sociological View // *The future of European welfare a new social contract*. edited by Martin Rhodes and Yves Mény. – New York. St. Martin's Press, 1998. – P. 41–62.
- Pavis S., et al. Young People in Rural Areas: Socially Excluded or Not? // *Work, Employment, Society*, 2001. – Vol. 15. – No. 2. – P. 291–309.
- Phelps S. Designing Inclusion: Tools to Raise Low-end Pay and Employment in Private Enterprise. Edited by Edmund S. Phelps. – Cambridge University Press, 2003.
- Portfolio of Overarching Indicators and Streamlined Social. – Brussels, 2006. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/.
- Procacci G. Against Exclusion: The Poor and the Social Sciences View // *The future of European welfare a new social contract*. edited by Martin Rhodes and Yves Mény. – New York. St. Martin's Press, 1998. – P. 63–77.
- Rawal N. Social Inclusion and Exclusion: A Review // *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*. – 2008. – Vol. 2. – P. 161–180.
- Rodgers G. et al. Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses / Ed. by Gerry Rodgers, Charles Gore, Jose B. Figueiredo Geneva: International Labour Organization, 1995.
- Room G. et al. Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion. Bristol: The Policy Press, 1995.
- Sen A. Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. Social Development Papers No. 1, Asian Development Bank, June 2000.
- Silver H. Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia // *Australian Journal of Social Issues*. – Vol.45. – No.2. – 2010. – P. 183–211.
- Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms // *International Labour Review*. – 1994. – Vol. 133. – P. 531–578.
- Silver H., Miller S. Social Exclusion The European Approach to Social Disadvantage. Indicators. – Vol. 2. – No. 2. – 2003. – P. 1–30.
- Skrentny J. D. Policy-Elite Perceptions and Social Movement Success: Understanding Variations in Group Inclusion in Affirmative Action // *The American Journal of Sociology*. – Vol. 111. – No. 6. – 2006. – P. 1762–1815.
- Stewart K. Monitoring Social Inclusion in Europe's Regions // *Journal of European Social Policy* 2003. – Vol. 13 (4). – P. 335–356.
- Thye S. R. et al. Responses to Social Exchange and Social Exclusion in Networks // *Social Forces*. – Vol. 75. – No. 3. – 1997. – P. 1031–1047.
- Thomas G. et al. The Making of the Inclusive School. – Routledge, 1998.
- Toye M., Infanti J. Social Inclusion and Community Economic Development. – 2003. Available at <http://www.ccednet-rddec.ca>.
- Yates Ch. et al. Why 'Good' Jobs Lead to Social Exclusion // *Economic and Industrial Democracy*. – Vol. 27(3). – 2006. – P. 341–368.
- Weeden K. et al. Social Class and Earnings Inequality // *American Behavioral Scientist*. – Vol. 50. – No. 5. – 2007. – P. 702–736.
- Wilson L. Developing a Model for the Measurement of Social Inclusion and Social Capital in Regional Australia // *Social Indicators Research*. – Vol. 75. – No. 3. – 2006. – P. 335–360.
- Woodward A., Kohli M. Inclusions and Exclusions in European Societies / Edited by Alison Woodward and Martin Kohli. – London: Routledge, 2001.
- UNDP. Social Inclusion in Bosnia and Herzegovina. National Human Development Report 2007. – UNDP, 2007.
- UNDP. Social exclusion and human insecurity in FYR Macedonia. National Human Development Report 2001. – UNDP, 2001.

Исследование, результаты которого изложены в настоящей статье, осуществлялось при поддержке Программы исследовательских стипендий Корпорации Карнеги в Нью-Йорке, администрируемой Национальным Советом евразийских и восточноевропейских исследований, Вашингтон, США (NCEEER). Точка зрения, отраженная в данной публикации, принадлежит ее автору и может не совпадать с точкой зрения Корпорации Карнеги и Национального Совета евразийских и восточноевропейских исследований.

Research for this article was supported in part by the Carnegie Research Fellowship Program, which is administered by the National Council for Eurasian and East European Research (NCEEER). The opinions expressed herein are the author's own and do not necessarily express the views of either the Carnegie Corporation of New York or NCEEER.

Автор щиро висловлює подяку своєму науковому консультанту професору О.Д. Куценко за критичні зауваження у процесі роботи над статтею.